

Інформаційне право

УДК 342.591

КОРЖ І.Ф., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
завідувач сектором НДІ інформатики і права НАПрН України

ФЕНОМЕН ЮРИДИЧНОГО КОНФЛІКТУ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

***Анотація.** В даній статті досліджується питання такого правового феномену, як юридичний конфлікт; розкривається його сутність, причини виникнення і значення для суспільства і держави. Проводиться аналіз наявних в Україні юридичних конфліктів, як різновиду соціальних конфліктів, їхніх джерел і мотивацій їхніх суб'єктів, а також наслідків їхнього впливу на процес здійснюваної децентралізації державної влади в Україні. Здійснюються напрацювання відповідних пропозицій щодо напрямів та механізмів їх розв'язання.*

***Ключові слова:** виборча система, децентралізація, культурно-духовний конфлікт, подвійне громадянство, референдум, юридичний конфлікт.*

***Аннотация.** В данной статье исследуется вопрос такого правового феномена, как юридический конфликт; раскрывается его сущность, причины возникновения и значение для общества и государства. Осуществляется анализ имеющихся в Украине юридических конфликтов, как разновидности социальных конфликтов, их источников и мотиваций их субъектов, а также последствий их влияния на процесс осуществляемой в Украине децентрализации государственной власти. Осуществляются наработки соответствующих предложений в отношении направлений и механизмов их разрешения.*

***Ключевые слова:** избирательная система, децентрализация, культурно-духовный конфликт, двойное гражданство, референдум; юридический конфликт.*

***Summary.** This article explores the phenomenon of legal conflict; author considers its essence, causes and importance to society and the state. Article analyzes existing legal conflicts in Ukraine as a kind of social conflicts, their sources and motivations of their subjects and the consequences of their influence on the process of decentralization carried out by state authorities in Ukraine. Relevant proposals are developed in relation to trends and resolution mechanisms.*

***Keywords:** electoral system; decentralization; cultural and spiritual conflict; double citizenship; referendum, legal conflict.*

Постановка проблеми. В останні роки соціально-політичне життя в Україні настільки загострилося, що, образно кажучи, нині про Україну не говорить лише ледачий. Ті здобутки і, одночасно, втрати, що набуло і має українське суспільство, привернули увагу світового співтовариства. Україна нині є одночасно країною-об'єктом цинічної, зухвалої, підлої воєнної агресії з боку одного з так званих “Будапештських гарантів безпеки і цілісності України”, колишнього так званого радянського “старшого брата” – Російської Федерації, та країною-суб'єктом, яка здійснює глибокі демократичні перетворення, що, на думку багатьох дослідників, політиків і військових експертів, і стало одною із головних причин розпочатого Російською Федерацією нинішнього гібридного воєнного конфлікту з Україною.

Нині наша держава робить рішучі кроки щодо перебудови соціально-політичної, економічної, правової тощо систем – розпочато децентралізацію державної влади, тим самим підтверджуючи реальні, а не декларативні демократичні перетворення суспільного життя.

Водночас, і це необхідно зазначити, певна частина українського суспільства, не сприймаючи апріорі нового напрямку розвитку України, або ж дотримуючись різнобічних старих стереотипів, не сприяє реалізації означених перетворень, а інша – робить все для того, щоб сповільнити, а за можливості – і зупинити таку ходу держави, створюючи конфліктні ситуації, напругу та непорозуміння у різних сферах життєдіяльності українських громадян, використовуючи при цьому різнобічні механізми та засоби, включаючи правові.

З огляду на зазначене, важливого значення в таких умовах розвитку держави набувають питання всебічного і повного інформування громадян України про причини зазначених конфліктів; розкриття причин існуючих контрпродуктивних інтересів відповідних суб'єктів суспільних відносин, що провокують чи підтримують згадані конфлікти; визначення шляхів та напрацювання механізмів їх усунення. Особлива увага при цьому має приділятися аналізу та розкриттю структури саме юридичного конфлікту, як різновиду соціального конфлікту, оскільки саме за допомоги правових механізмів, застосування конкретних правових норм, є можливими мінімізація настання негативних наслідків, нейтралізація ймовірних та існуючих соціальних конфліктів у суспільстві, що є вкрай важливим для успішного завершення згаданого процесу та подальшого розвитку України.

Метою статті є аналіз наявних юридичних конфліктів у соціальному середовищі України, їхніх джерел і мотивацій їх суб'єктів, а також наслідки їхнього впливу на процес здійснюваної децентралізації державної влади в Україні; напрацювання відповідних пропозицій щодо напрямів та механізмів їх розв'язання, з метою усунення явних та вірогідних ризиків і загроз здійснюваним демократичним перетворенням в державі.

Виклад основного матеріалу. Реальне, а не деклароване, забезпечення участі громадян в управлінні державою – тяжке, однак невідкладне завдання держави на шляху здійснення демократичних перетворень в Україні. Наявність зазначеного є одною з головних ознак демократичної держави. Україна твердо стала на шлях практичної побудови демократичної, правової, соціальної держави. А тому задеклароване в Конституції України право громадянина брати участь в управлінні державою має стати реальною запорукою очікуваних суспільством змін. Тому прозорі, відкриті та реальні дії державної влади у цьому напрямку мають бути і, на наше тверде переконання, будуть позитивно сприйняті громадянським суспільством.

Водночас, у процесі реалізації даного завдання є необхідність у подоланні (мінімізації настання негативних наслідків) існуючих у суспільстві конфліктів різного типу, з яких необхідно виділити насамперед юридичні конфлікти. Що ж слід розуміти під юридичним конфліктом?

Його розуміння виводиться із загального поняття соціального конфлікту. Однак до цього часу не існує єдиного підходу до його визначення. Наприклад, європейські дослідники Р. Дарендорф, Дж. Бернард, К. Боулдінг, Л. Крісберг конфлікт ототожнюють із суперечливістю; Л. Козер, М. Крозе вважають, що конфлікт виникає у тих ситуаціях, в яких несумісність (суперечливість) передбачає протиборчі типи поведінки; Е. Гідденс, М. Дойч, Р. Куінсі у даному процесі беруть за основу лише аспект поведінки, не пов'язують безпосередньо конфлікт із суперечливістю [1, с. 589].

У вітчизняній літературі розуміння поняття конфлікту також є неоднозначним. Одні дослідники проводять знак рівності на відношенні суперечливості і конфлікту, інші відмічають їхній зв'язок, проте не рівність. Пошуковий етап 1990-х років свідчить про певний ступінь опрацювання проблем правової конфліктології, які стали

предметом фундаментальних і міжгалузевих розробок учених (В. Кудрявцев, Ю. Тихомиров, М. Панов, Л. Герасіна, В. Толстих). Зрештою, широке коло конкретних питань правової конфліктології в аспекті деонтологічного, соціолого-правового і праксеологічного аналізу висвітлюється в роботах С. Алімова, Г. Антонова-Романовського, О. Баєва, О. Бандурки, Л. Волошиної, В. Друзя, Б. Водолазького, Н. Грішиної, М. Гутермана, Д. Зеркіна, В. Кожевникова, Н. Крогіус, С. Кудрявцева, Г. Ложкіна, Н. Повякель, В. Тація, Ю. Тодики, С. Савчука, Т. Соловйової, О. Ставицької, М. Філімонова та ін.

Однак, як зазначає В. Кривцова, побудова цілісної філософсько-правової концепції юридичного конфлікту, як феномену правової дійсності, залишалась у перспективі гносеологічного аналізу [2]. Для прикладу, нею запропонована авторська інтерпретація поняття “юридичний конфлікт” як інституційно норматизоване протиборство сторін, викликане протилежністю їх соціально-правових інтересів чи різним ставленням до норм права й цінностей суспільного життя.

Таким чином, юридичний конфлікт безпосередньо пов’язаний з правовими відносинами сторін і являє собою протиборство суб’єктів права з суперечливими правовими інтересами, яке виникло у зв’язку із створенням, реалізацією, застосуванням, зміною, порушенням, тлумаченням права. Або ж це протиборство, яке має хоч один елемент (суб’єкти, об’єкт, суб’єктивну сторону (мотивацію) чи об’єктивну сторону (протидію) юридичного характеру, за якого сторони чи треті особи обов’язково застосовують необхідну юридичну процедуру (юридизація конфлікту), що дозволяє у подальшому його завершення (призупинення, припинення, а краще вирішення) юридичним шляхом [1, с. 590-591]. Юридичні конфлікти розрізняються за галузями права: конституційного, цивільного, трудового, адміністративного тощо.

Україна проходить відповідний етап свого розвитку, в основі якого лежить глибока політична модернізація суспільства й оновлення політико-правових інститутів державної влади, пошук оптимальних напрямів удосконалення правових інститутів і механізмів управління державою. Зазначений період характеризується загостренням політичної боротьби за перерозподіл ресурсів влади, ідеологічними суперечками і протистоянням політичних опонентів. Цивілізовані механізми правового регулювання, громадсько-політичного діалогу, консенсусу в Україні лише формуються. Водночас нові форми здійснення державної влади запроваджуються досить суперечливо й нерідко в конфліктний спосіб. Конфлікти між суб’єктами державно-правових відносин, різними гілками влади, центром і регіонами, конкуруючими політичними структурами, окремими владними структурами за пріоритетні повноваження, прерогативи і статуси негативно впливають на становлення України як демократичної, правової, соціальної держави.

Сутність і природа державно-правових конфліктів безпосередньо походять від сфери політичних відносин, наприклад, через установлення нових принципів державотворення, укріплення політико-економічної незалежності, відтворення нових політичних інститутів, стратегією реформ тощо, а головне – їх чинниками, що викликають неминучі тяжкі наслідки, пов’язані з невмінням чи небажанням владної сторони прогнозувати і враховувати наростання конфліктогенних тенденцій в суспільстві. Зростання “конфліктів інтересів” у державних інституціях української влади свідчить не тільки про політичну дихотомію – “демократія проти номенклатури”, а й про незавершеність політичної структуризації суспільства, реконструкцію діючих політичних статусів, про неоптимальний розподіл компетенцій,

наявну корумпованість влади й бізнесу, слабе врахування культурно-етнічного й релігійного чинників у політиці [2].

Нині українське суспільство в рамках здійснюваної реформи децентралізації державної влади постало перед виконанням низки невідкладних завдань. Це і підтримка об'єднань громадян, підвищення їхньої спроможності, і передача повноважень на місцях та розвиток місцевої демократії. Є необхідність у чіткому розподілі повноважень та відповідальності на різних рівнях – громад, міста, району, області, зокрема у сфері освіти та охорони здоров'я. Підвищення спроможності громади передбачає уміння ефективно керувати власними ресурсами, що має здійснюватися через надання центром методичної та юридичної допомоги, організацію курсів підвищення кваліфікації тощо. Нарешті, важливе значення має напрацювання ефективного механізму місцевої демократії, можливість здійснення впливу громадян на свою владу, що, у свою чергу, спроможне забезпечити підвищення відповідальності місцевої влади як перед державою, так і громадою. Також до завдань першого етапу реформи належить систематизація та упорядкування системи надання публічних послуг населенню органами місцевого самоврядування, розробка широкого спектру засобів гармонізації інтересів центру та регіонів.

Перераховані вище завдання – це одні із тих напрямів розв'язання юридичних конфліктів, які існують на сьогоднішній день в українському суспільстві, за допомоги юридичних механізмів. Поряд із законодавчим їх врегулюванням, вони потребують певної синхронізації та гармонізації з сучасним політичним процесом, що, у свою чергу потребує прийняття, насамперед, нового виборчого, законодавства, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

Необхідно зазначити, що юридичні конфлікти зокрема, як і конфлікти в цілому, являють собою ескалацію суперництва і протистояння між людьми, будь то фізичні чи юридичні особи, громади чи влада. Конфлікт – це, насамперед, протиборство суб'єктів, які мають протилежні (несумісні) інтереси. Юридичний конфлікт в його “чистому” вигляді можна представити як протиборство суб'єктів права з приводу використання, порушення або тлумачення правових норм. Об'єкт конфлікту, його суб'єктивна складова, учасники, мотивація їх поведінки повинні мати правові ознаки, а сам конфлікт повинен викликати юридичні наслідки. Природа юридичного конфлікту виявляється, по-перше, в можливості контактів з державними органами і правом, в реальній ув'язці з діючими державно-правовими структурами і інструментом. По-друге, в проблемі конфлікту повинні простежуватися правові відносини обох сторін, або ж всієї проблеми в цілому [3].

Тому проблеми соціальної гармонії і соціального спокою завжди примушували шукати шляхи врегулювання конфліктів через можливість впливу на причини конфліктної ситуації, щоб таким шляхом попередити настання конфліктних дій. Здатність впливати на причини конфлікту дає можливість спрогнозувати саме конфліктне протистояння, його результати, а так само попередити настання негативних наслідків. З огляду на зазначене проблеми врегулювання конфліктів являють собою окрему частину сфери керування проблемними соціальними процесами. Керування конфліктами є цілеспрямованим впливом на процеси конфліктних взаємодій, що має за мету забезпечення конструктивного вирішення проблем, які стали предметом конфлікту, таким чином “керування конфліктами” повинне зрівноважити два суперечливих чинники дії цього соціального явища на суспільство: конструктивного і руйнівного. Велике значення має фундаментальна установка того, що конфлікт є об'єктивним соціальним явищем і можливою руйнівною силою розвитку [4].

Конфліктологи зазначають, що юридичні конфлікти не лише негативно діють, але й мають творчий потенціал. Йому притаманні дві головні функції:

- інформаційна, тобто відображення правової дійсності, у тому числі її деформації – недоліки правової системи, недосконалість законодавства та судової практики;

- динамічна – вплив на зміни правової дійсності.

Найбільш суттєво попередження конфліктів може здійснюватися на юридичному рівні, а саме:

- удосконалення законодавства;
- зміцнення правопорядку і законності;
- підвищення поваги до закону і праву в цілому;
- підвищення престижу правових цінностей у суспільстві;
- розвиток суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості, підвищення правової культури.

Головною особливістю юридичного шляху розв’язання конфліктів є регламентація цього процесу правовими нормами. Водночас, розмаїття змісту соціально-правових конфліктів дозволяє застосувати широкий спектр засобів їх вирішення: судові й адміністративні процедури, переговори, посередництво (трудові арбітри, медіатори). Юридичні ж засоби розв’язання конфліктів можна поділити на три головні групи:

- конституційні (в т.ч. парламентські) процедури;
- судовий, господарський та третейський розгляд цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ;
- адміністративні процедури [5].

У підставах виникнення державно-правових конфліктів значиму роль відіграють політико-правові важелі – низький рівень політико-правової культури населення й окремих груп держапарату, неякісне правове регулювання конституційних відносин, відсутність у владних структур необхідної легітимності й досвіду консенсуального регулювання, організаційно-правові колізії між гілками влади з приводу компетенції, недоліки юридичних приписів або фактична відсутність правових механізмів розв’язання протиріч у владі тощо. Сфера державного планування й контролю породжує конфліктні ситуації, пов’язані з суперечливим впровадженням таких форм державної діяльності, як урядові програми, реформи, затвердження бюджету, регіональні концепції та програми, директивні й індикативні плани соціально-економічного розвитку країни тощо.

З огляду на зазначене цілком логічно постає питання: “Чи державною владою все враховано, чи всі напрацьовані механізми є для того, щоб розв’язати існуючі у державі юридичні конфлікти, і насамперед ті, які зачіпають регіональні та місцеві інтереси?” Як показує аналіз запланованих механізмів та заходів децентралізації державної влади – є відповідні прогалини що, на нашу думку, негативно впливатиме на очікувані результати.

Насамперед мова піде про існуючу в Україні змішану виборчу систему. Вибираючи із свого середовища представників для формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тим самим населення відповідного регіону реалізує своє конституційне право приймати участь в управлінні державою та регіоном, що є одною із важливих демократичних форм управління державою. Водночас згадана виборча система не надає населенню належної можливості обиратися самому і обирати достойних представників зі свого середовища. Як свідчить практика, за даної системи широко практикується підкуп виборців і до відповідних органів проходять особи, яких із відповідним регіоном нічого не пов’язує, окрім наданих обіцянок. Тим самим

нівелюється ефективність функціонування інституту пасивного права та інституту участі громадян в управлінні державою. Це – наявний юридичний конфлікт інтересів місцевої громади та інтересів відповідної корпоративної структури. Його розв’язання, на наше переконання, лежить в площині зміни нинішньої змішаної виборчої системи на пропорційну систему з відкритими списками, що дозволить місцевому електорату орієнтуватися на авторитетних представників свого регіону, і що, у свою чергу, дозволить диференціювати представництво регіонів на загальнодержавному рівні, а на обласному – обирати тих, хто пов’язаний з місцевим регіоном, знає його проблеми і налаштований на їх вирішення.

На нашу думку, вирішенню цієї проблеми значною мірою, сприяло б запровадження в Україні двопалатного парламенту, в якому б нижня палата обиралася за пропорційною системою з відкритими списками, а депутати займалися б законотворчою діяльністю. Водночас, верхня палата, яка б формувалася за мажоритарною системою, була б відповідним фільтром для прийнятих нижньою палатою законів щодо їхньої соціальної цінності, а також провадила б кадрову політику парламенту, збалансовуючи тим самим інтереси регіонів і політичних партій.

В контексті зазначеного на сьогоднішній день залишається таким, що не стільки сприяє вирішенню згаданого юридичного конфлікту, скільки його заморожує, рішення Конституційного Суду України щодо неконституційності положення Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, згідно з яким для кандидата обов’язковою умовою для реєстрації є проживання чи праця на території відповідного округу [6].

Додатково до викладеного зазначимо, що, на нашу думку, згаданий вище інститут потребує впровадження правових норм, якими регулюватиметься питання мовного цензу, тобто вимоги щодо обов’язкового володіння державною мовою, а також другою мовою, яка використовується у відповідному регіоні. Зазначене є поширеною міжнародною практикою і свідчить про те, що обрані у державні органи влади і місцеві органи самоврядування особи усвідомлюватимуть і розумітимуть чинні та напрацьовані офіційні документи, правильно будуть їх тлумачити і професійно надаватимуть відповідні послуги та в частині здійснення зворотнього зв’язку з виборцями відповідного округу. Це виключить з нинішньої практики нормотворчої діяльності такі ганебні факти, як нерозуміння авторів напрацьованих проектів нормативних актів їхнього змісту внаслідок незнання державної чи іншої мови.

Ще одним невирішеним юридичним конфліктом як на державному, так і на регіональному рівні залишається проблема подвійного громадянства. Незважаючи на наявність належних правових механізмів [7; 8] щодо регулювання у такому випадку питання втрати громадянства України особами, які добровільно отримали іноземне громадянство (подвійне громадянство), вони до цього часу фактично не працюють, що уможлиблює встановлення такими особами правового зв’язку з іноземними державами, набуття взаємних прав і обов’язків. Зазначене уможлиблює виникнення конфлікту інтересів особи і держави, який пов’язаний із забезпеченням національних інтересів і національної безпеки. Непоодинокі наявні факти, коли така особа обирається до виборчих органів і, виконуючи службові обов’язки, має дотичне чи пряме відношення до інформації, яка носить обмежений характер (службова, конфіденційна, державна таємниця), бере участь у регулюванні державних процесів, пов’язаних із обороною чи безпекою держави. У даному випадку має посилитися роль СБУ в частині виявлення таких осіб, направлення у міграційні органи відповідних документів про доцільність внесення подання про втрату такими особами українського громадянства.

Наступним невирішеним юридичним конфліктом, що може негативно вплинути на процес децентралізації, є невирішеність питання прийняття закону про проведення місцевого референдуму. Активна участь місцевої громади щодо прийняття, зміни або скасування рішень органів місцевого самоврядування, прийняття рішень, які визначатимуть зміст постанов місцевих Рад та їх виконавчих органів – це реальне забезпечення народовладдя, безпосередня участь громадян в управлінні місцевими справами. Це механізм здійснення контролю громадянського суспільства за діяльністю місцевого самоврядування, коригування його діяльності та усунування його хибних дій. Без вирішення згаданого питання не можна говорити про демократизацію суспільного життя на місцях.

І остання проблема, на яку необхідно звернути увагу, без вирішення якої неможлива у повній мірі децентралізація – це культурно-духовний конфлікт. Наявність в українському суспільстві відносин взаємної релігійної і світоглядної нетерпимості й неповаги між громадянами різних віросповідань, насамперед між мирянами православних конфесій (московського і київського патріархату), негативний вплив іноземних урядів і спеціальних служб (насамперед Російської Федерації) на релігійні громади, що полягає у формуванні у них негативного відношення до дій українських органів державної влади – призвело до світоглядного розколу українського суспільства. І незважаючи на те, що церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави [9], державна влада має прикласти максимум зусиль для того, щоб в Україні функціонувала національна Церква, саме та Церква, яка віками пліч-о-пліч з Українським народом боролася за свободу і незалежність, боролася разом з народом проти зовнішнього ворога.

Висновки.

Юридичний конфлікт безпосередньо пов'язаний з правовими відносинами сторін і являє собою протиборство суб'єктів права з суперечливими правовими інтересами. Наявні юридичні конфлікти притаманні, насамперед, країнам, в яких провадиться політична модернізація суспільства й оновлення політико-правових інститутів державної влади.

Нині в Україні здійснюється пошук оптимальних напрямів удосконалення правових інститутів і механізмів управління державою. Зазначений період характеризується загостренням політичної боротьби за перерозподіл ресурсів влади, ідеологічними суперечками і протистоянням політичних опонентів, формуванням цивілізованих механізмів правового регулювання, громадсько-політичного діалогу.

В таких умовах важливого значення набуває прояв політичної волі щодо виявлення та напрацювання різнобічних механізмів розв'язання існуючих, а також можливих, в державі соціальних конфліктів.

На сьогоднішній день невирішеними питаннями в державі, що негативно відбивається на житті суспільства, є юридичні конфлікти, пов'язані із:

- проведенням демократичних виборів представників суспільства до виборчих органів держави, внаслідок чого б повністю реалізовувалися інтереси місцевої та регіональної громад;
- набуттям громадянами подвійного громадянства;
- відсутністю правового механізму реалізації конституційного права громадян на проведення місцевого референдуму;
- нерозв'язаними проблемними питаннями в культурно-духовній сфері, які призводять до розділу суспільства за конфесійною ознакою.

На наше глибоке переконання, без вирішення зазначених проблемних питань широких і глибоких позитивних змін у житті українського суспільства очікувати не доводиться.

Використана література

1. Общая теория государства и права : академический курс в 3-х томах ; отв. ред. М.Н. Марченко. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2007. – Т. 3. – 712 с.
2. Юридичний конфлікт як феномен юридичної дійсності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.12 / В.М. Кривцова ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с. – Режим доступу : http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/66997
3. Юридичний конфлікт. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/13770825/psihologiya/konflikt_kultur_duhovnih_tsinnostey
4. Керування конфліктами. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/13330727/psihologiya/keruvannya_konfliktami
5. Юридические конфликты. Понятие, причины возникновения, способы разрешения. – Режим доступу : <http://pravo.news/gosudarstva-prava-teoriya/vopros-yuridicheskie-konfliktyi-ponyatie-42139.html>
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини третьої статті 30 Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) від 23 жовтня 2003 року № 17-рп/2003 (Справа № 1-13/2003). – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-03>
7. Про громадянство України : Закон України від 18.01.01 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 13. – Ст. 65.
8. Питання організації виконання Закону України “Про громадянство України” : Указ Президента України від 27.03.01 р. // Офіційний вісник України від 13.04.01 р. – № 13. – С. 19.
9. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.91 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

~~~~~ * * * ~~~~~